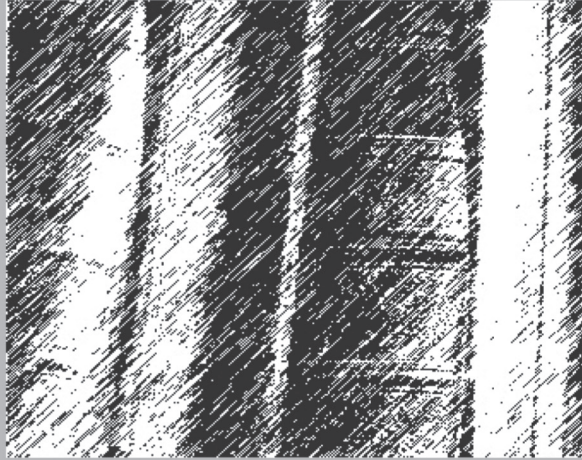

JUSTYNA KUSZTAL

Formy wsparcia i pomocy edukacyjno-wychowawczej dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych w Niemczech

**The forms of support and educational-upbringing assistance
for children and youth with special educational needs in Germany**

Abstract: This paper provides a framework for how the system of support and educational aid addressed to children and youth of special educational needs works in Germany. The subject of analysis are contemporary German systems of regular and special education as well as formal and non-formal forms of support for children, youth and families which are either socially excluded or at danger of such exclusion. Example referred to in this paper is presentation of how the aforementioned institutions work in one of the states — North Rhine-Westphalia.

Key words: supporting children and youth, educational institutions, special schools, children of special educational needs, maladjusted children.

Celem niniejszego opracowania jest zarysowanie założeń merytorycznych oraz systemu kształcenia i wychowania dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych (czyli między innymi niedostosowanych społecznie lub niepełnosprawnych) w Niemczech. Dzieci i młodzież o specjalnych potrzebach edukacyjnych mogą być uważane za należące do grup marginalizowanych społecznie lub zagrożonych marginalizacją, nawet w wielokulturowym społeczeństwie niemieckim. Przed autorką stoi trudne zadanie opisanie instytucji funkcjonujących w niemieckim systemie oświaty, realizujących zadania edukacyjne i wychowawcze wobec dzieci i młodzieży, które wymagają specjalnego podejścia w zaspokajaniu ich potrzeb edukacyjnych.

Kontekst kulturowy, niejednoznaczność języka opisu, inna tradycja prawna i sytuacja polityczna, które determinują sposób ujęcia tego zagadnienia, muszą znaleźć odzwierciedlenie w niniejszym opracowaniu¹. Kilkustronicowe ramy niniejszego artykułu uniemożliwiają całościowe potraktowanie niniejszego zagadnienia, możliwe wydaje się jedynie stworzenie zarysu systemowego podejścia do osób o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Zarys problemowy uzupełnia egzemplifikacja-opis konkretnej instytucji pomocowej i wspierającej na przykładzie jednego z ośrodków funkcjonujących obecnie w Niemczech.

Dyskusja nad polskim systemem edukacji trwa od 1990 roku, w 1999 roku rozpoczęła się trwająca obecnie reforma systemowa. Przyjęcie modelu edukacji integracyjnej, czyli włączającej, reintegrującej dzieci i młodzież określaną szeroko jako jednostki o specjalnych potrzebach edukacyjnych, znajduje swoje egzemplifikacje w konkretnych decyzjach politycznych i przekłada się na konkretne rozwiązania systemowe. Kwestią otwartą pozostaje przygotowanie merytoryczne osób zaangażowanych w jej wprowadzanie (Zacharuk, 2011, s. 433).

W Niemczech specjalne potrzeby edukacyjne są podstawą do udzielania wsparcia pedagogicznego w szkołach specjalnych, szkołach powszechnych i innych formach instytucjonalnych. Zgodnie z Zaleceniami Komitetu Ministrów Kultury Krajów Związkowych Republiki Federalnej Niemiec z 16 maja 1994 roku (*Empfehlungen...*, 1994), te specjalne potrzeby wynikają nie tylko z niepełnosprawności (dzieci niewidome, niedowidzące, niesłyszące, z niedosłuchem, niepełnosprawne fizycznie, z zaburzeniami motorycznymi) czy upośledzenia umysłowego, ale dotyczą dzieci przejawiających trudności w nauce, problemy wychowawcze, dzieci z zaburzeniami mowy i komunikacyjnymi oraz dzieci chorych. W zaleceniach Komitetu Ministrów wymienia się ponadto: zaburzenia rozwoju

¹ Polska literatura przedmiotu jest uboga, a tłumaczenia tekstów niemieckich pozostawiają wiele do życzenia. Por. np. Hillebrand, 2007.

emocjonalnego i społecznego oraz zaburzenia samokontroli (*Empfehlungen...*, 1994, s. 3). Dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych należą do kategorii osób marginalizowanych, odrzucanych, często ich trudności i problemy są wielowarstwowe, pogłębione jeszcze przez ubóstwo materialne czy intelektualne rodzin, w których się wychowują.

Zasadniczo wsparcie w zakresie pedagogiki specjalnej obejmuje wszystkich uczniów niepełnosprawnych i mających ograniczone możliwości rozwojowe i edukacyjne (*Empfehlungen...*, 1994, s. 3). Należy podkreślić, że wśród dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych znajdują się w Niemczech osoby z rodzin emigrantów. Republika Federalna Niemiec „stała się — za sprawą intensyfikacji polityki migracyjnej i rekrutacji zagranicznej siły roboczej — jednym z narodowo i etnicznie zróżnicowanych państw europejskich [...]. Około 25% prawie 14-milionowej populacji dzieci i młodzieży (w wieku 10—25 lat) jest obcego pochodzenia, a 15% populacji nie posiada obywatelstwa niemieckiego” (Hildebrandt-Wypych, Kabciańska, red., 2010, s. 293—294).

Clemens Hillenbrand w książce pod tytułem *Pedagogika zaburzeń zachowania* stwierdza, że polski system instytucjonalny nakierowany na dzieci i młodzież z zaburzeniami zachowania jest „w dużej mierze analogiczny do niemieckiego. Zasadniczo zawiera te same elementy, których główną oś stanowią pedagodzy szkolni, poradnie psychologiczno-pedagogiczne oraz sądy rodzinne wraz z instytucją kuratora sądowego” (Hillenbrand, 2007, s. 130). Teza ta nie wydaje się do końca trafna, jako że polski system wsparcia edukacyjnego i wychowawczego dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych jest w stanie reformy²

² We wrześniu 2011 roku wszedł w życie pakiet rozporządzeń MEN, konstytuujących nowe zasady udzielania instytucjonalnej pomocy uczniom o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Odpowiedzialność za diagnozowanie i organizowanie pomocy i wsparcia dla uczniów spoczywa w całości na szkole. Specjalne potrzeby edukacyjne definiuje *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1490). Zgodnie z § 2.1 niniejszego rozporządzenia, specjalne potrzeby edukacyjne wynikają: z niepełnosprawności, z niedostosowania społecznego, z zagrożenia niedostosowaniem społecznym, ze szczególnych uzdolnień, ze specyficznych trudności w uczeniu się, z zaburzeń komunikacji językowej, z choroby przewlekłej, z sytuacji kryzysowych lub traumatycznych, z niepowodzeń edukacyjnych, z zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego, kontaktami środowiskowymi, z trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym czynników związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą.

Ponadto system wsparcia i pomocy dla uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych określać będą: *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada*

i można powiedzieć, że ewoluuje dopiero ku rozwiązaniom funkcjonującym od początku lat dziewięćdziesiątych w Europie Zachodniej. Polski system, podobnie jak niemiecki, opiera się na szkolnictwie powszechnym i szkolnictwie specjalnym, jednakże formy instytucjonalnego wsparcia rodziny i szkoły są u nas o wiele mniej rozbudowane niż analogiczne instytucje w Niemczech.

Niemcy są krajem federacyjnym i zgodnie z uwarunkowaniami ustrojowo-politycznymi kwestie związane z edukacją tylko w niewielkim stopniu regulowane są centralnie. W zakresie regulacji prawnych należących do poszczególnych krajów związkowych (landów) pozostaje: opracowanie programów nauczania, opracowanie oraz przyjęcie podręczników szkolnych i materiałów dydaktycznych. Praktycznie rzecz biorąc, zarządzanie i organizacja systemu szkolnictwa w dużej mierze należą do kompetencji władz lokalnych. Od 1991 roku osoby określane szeroko jako te o specjalnych potrzebach edukacyjnych (a wśród nich osoby społecznie niedostosowane, marginalizowane ze względu na swoją odmiennność) objęte są równolegle systemem szkolnictwa powszechnego i systemem szkolnictwa specjalnego. Od ponad 20 lat utrzymuje się w Niemczech stała tendencja do przesuwania akcentu ze szkolnictwa specjalnego ku szkolnictwu powszechnemu wspieranemu przez rozbudowującą się instytucjonalną pomoc wychowawczą nakierowaną na dzieci i młodzież. Jest to spowodowane wieloma czynnikami, jeden z nich stanowi unikanie stygmatyzacji i założenia edukacji integracyjnej (włączającej) do społeczeństwa. Organizowanie pomocy edukacyjnej i wychowawczej dla dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych (w tym zaburzonych w zachowaniu czy niedostosowanych społecznie) jest obowiązkiem szkoły, która realizuje tę pomoc przy wsparciu organów administracji lokalnej oraz organizacji pozarządowych, Kościołów i związków wyznaniowych, określanych w Niemczech jako „wolne podmioty” (niem. *freie Träger*). Podstawę prawną funkcjonowania różnych form pomocy i wsparcia instytucjonalnego dla dzieci i młodzieży stanowi głównie *Ustawa o pomocy dzieciom i młodzieży* z 1991 roku (KJHG, BGBl. IS.1163); jej zapisy mają na celu przede wszystkim wspieranie rozwoju dziecka, ochronę go przez zagrożeniami i wspieranie rodziny w realizacji jej zadań opiekuńczo-wychowawczych (Kusztal, 2008, s. 73). Po stronie instytucji pomocowych, oprócz wsparcia rodziny, leży też obowiązek nadzorowania reali-

2010 w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowywania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w specjalnych przedszkolach, szkołach i oddziałach oraz w ośrodkach (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1489), a także *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1488).

zacji prawa do wychowania dzieci w rodzinie, który to instytucjonalnie należy do Urzędu ds. Młodzieży (Jugendamt) na każdym szczeblu administracji publicznej.

System edukacji i wychowania osób o specjalnych potrzebach edukacyjnych w Niemczech opiera się na zróżnicowanym, indywidualnym podejściu do jednostki. Przewiduje się w nim podstawowe rozwiązania instytucjonalne w zakresie kształcenia i wychowania: szkoły powszechne, szkoły specjalne oraz instytucje wspierające dzieci i młodzież w ich rodzinie i szkole.

Specjalne potrzeby edukacyjne w systemie edukacji powinny implikować bezdyskusyjną konieczność wsparcia instytucjonalnego. Wypełnianie obowiązku tego wsparcia nie obciąża jedynie szkół specjalnych (właściwie wyjątkowo, po wieloetapowej, określonej regulacjami prawnymi i procedurą diagnozie dzieci trafiają do szkół specjalnych), ale przede wszystkim obejmuje szkolnictwo powszechne (w tym szkoły zawodowe). Edukacja specjalna jest rozumiana bardziej jako konieczne uzupełnienie w szczególnych sytuacjach szkolnictwa powszechnego (por. *Empfehlungen...*, 1994, s. 4).

W systemie szkół powszechnych, który generalnie może obejmować osoby o specjalnych potrzebach edukacyjnych, funkcjonują szkoły podstawowe i szkoły średnie ogólnokształcące oparte na „modelu trójdrożnym”: szkoły główne, realne i gimnazja. „Do dziś model trójdrożny stanowi najbardziej rozpowszechnioną w federalnych Niemczech formę strukturalnej organizacji nauki na obowiązkowym poziomie Sekundarstufe I, czyli średnim pierwszego stopnia” (Hildebrandt-Wypych, Kabacińska, red., 2010, s. 297). W Niemczech, zgodnie z *Zaleceniami w sprawie organizacji szkół specjalnych (Empfehlung zur Ordnung des Sonderschulwesens*, 2008, s. 271 i nast.), funkcjonują przedszkola specjalne oraz szkoły specjalne o dużym stopniu zróżnicowania w krajach związkowych. Są to: szkoły dla niewidomych, szkoły dla osób niesłyszących, szkoły dla dzieci upośledzonych umysłowo, szkoły dla osób niepełnosprawnych, szkoły dla chorych, szkoły dla dzieci z trudnościami w nauce, szkoły dla dzieci z wadami mowy, szkoły dla dzieci z problemami wychowawczymi. Nauczyciele szkół specjalnych to nauczyciele przedmiotowi ze specjalizacją w zakresie pedagogiki specjalnej.

C. Hillenbrand włącza do szkolnictwa specjalnego także „ośrodki wspierania w zakresie pedagogiki specjalnej” i klasyfikuje je właśnie jako rodzaj szkoły specjalnej (Hillenbrand, 2007, s. 138). Luki w systemie wychowania oraz edukacji dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych mogą wypełniać też różnego rodzaju szkoły alternatywne, które pozwalają rozwiązywać dylematy integracji takich osób w środowisku szkół powszechnych i w praktyce edukacyjnej akcentują „odejście

od funkcji selekcyjnej systemu szkolnego na rzecz funkcji wspierającej rozwój dzieci” (Więckowski, 1992, s. 19).

Podstawowe formy wsparcia w ramach pedagogiki specjalnej w szkołach powszechnych to:

- wsparcie w trakcie lekcji w szkole powszechnej (niem. *gemeinsamen Unterricht*);
- wsparcie w szkołach specjalnych (niem. *Förderung in Sonderschulen*);
- wsparcie w ramach współpracy międzyinstytucjonalnej (niem. *Förderung in kooperativen Formen*);
- wsparcie w ramach centrów edukacji specjalnej (niem. *Förderung im Rahmen von Sonderpädagogischen Förderzentren*);
- wsparcie w obszarze kształcenia zawodowego i integracji na rynku pracy (niem. *Förderung im berufsbildenden Bereich und beim Übergang in die Arbeitswelt*).

Badania statystyczne z roku 2007 wskazują, że 84 689 uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych kształciło się w Niemczech w szkołach powszechnych, a tylko 4 399 uczęszczało do szkół specjalnych (*Das Bildungswesen in der Bundesrepublik Deutschland...*, 2008, s. 276).

Przykładem wspierania dzieci w formie współpracy międzyinstytucjonalnej jest oferta edukacyjno-wychowawczo-terapeutyczna realizowana w Ośrodku Eckenhausen w Nadrenii Północnej-Westfalii. Korzystając z tzw. pomocy w wychowaniu, regulowanej *Ustawą o pomocy dzieciom i młodzieży* (KJHG) z 1991 roku (§ 27 ustawy konstytuuje formy wsparcia i reintegracji dzieci, młodzieży i młodych pełnoletnich), w Ośrodku Eckenhausen funkcjonuje instytucjonalne „wczesne intensywne wsparcie szkolne dzieci i młodzieży” (niem. *Vernetztes Intensivangebot Jugendhilfe-Schule*). Ze względu na zróżnicowanie struktury i organizacji szkolnictwa w poszczególnych krajach związkowych, podobnie funkcjonujące instytucje traktowane mogą być jako rodzaje/typy szkół specjalnych (Hillenbrand, 2007, s. 136—139). Jest to model pracy nakierowany na dzieci objęte obowiązkiem szkolnym oraz na dzieci młodsze. Jego cel stanowi zapobieganie pogłębianiu się marginalizacji społecznej, włączanie dzieci do szkół powszechnych i nakierowywanie ich na uczestnictwo w życiu społecznym. Ten model opiera się na pracy z małą grupą (ok. 8 osób) w formie szkoły całodziennej, w której w godzinach od 8.00 do 14.15 odbywają się intensywne zajęcia opiekuńcze, wychowawcze i edukacyjne realizowane przez specjalistów-pedagogów specjalnych. Adresatem tej formy oddziaływań są dzieci 6—8-letnie, potrzebujące intensywnej pomocy szkolnej i terapeutycznej. Dzieci te, funkcjonując w rodzinie i w przedszkolach powszechnych, wykazują poważne zaburzenia w zachowaniu i wymagają intensywnego wsparcia w obszarze emocjonalnym i w relacjach społecznych. Wśród

nich są dzieci z zaburzeniami uwagi i hiperaktywnością, niekontrolujące reakcji emocjonalnych, potrzebujące pomocy w budowaniu poczucia adekwatności w relacjach z otoczeniem, dzieci z dysharmonią rozwoju. Praca w grupach nakierowana jest na budowanie poczucia własnej wartości i budowanie umiejętności społecznych w bezpośrednim kontakcie z rówieśnikami. Kontakt z rówieśnikami ma w tej grupie charakter uczący i terapeutyczny. Rodziny tych dzieci funkcjonują w środowiskach, w których są często wykluczane, zdarza się również, że ich samowykluczenie następuje na skutek faktu posiadania dziecka „chorego”, nieradzącego sobie w szkole i wśród rówieśników.

W szkole całodzienniej do dyspozycji grupy wczesnego intensywnego wsparcia znajduje się pokój zabaw do terapii pedagogicznej, pokój do nauki wraz z pracownią komputerową, pokój do ćwiczeń relaksacyjnych, pokój do terapii zajęciowej, kuchnia i jadalnia oraz plac zabaw na wolnym powietrzu, a także pływalnia, hala sportowa i plac do hipoterapii.

Kadrę pedagogiczną stanowią pedagodzy-terapeuci i pedagodzy specjalni oraz wychowawcy, dodatkowo instruktor jazdy konnej o przygotowaniu pedagogicznym oraz wspierający wychowawców psycholog.

Problematyka edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych jest wciąż aktualna w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. Systemy edukacji podlegają nieustannej zmianie, nakierowanej na optymalizację procesu i efektywności edukacji. Ograniczone ramy opracowania narzucają konieczność zarysowania jedynie podstawowych obszarów edukacji i wychowania, nie pozwalają natomiast na systematyczne przedstawienie struktury organizacyjnej, zróżnicowanej w niemieckich krajach związkowych, z których każdy ma swoją specyfikę. Bogactwo form wsparcia, różnorodność rozwiązań edukacyjnych i wychowawczych nakierowanych na dzieci i młodzież o specjalnych potrzebach edukacyjnych stanowić mogą inspirację do dalszych poszukiwań badawczych w kierunku optymalizacji funkcjonowania rodzimego systemu edukacji i wychowania.

Bibliografia

Auszug aus der „Empfehlung zur Ordnung des Sonderschulwesens”. KMK-Beschluß vom 16.03.1972. Abschnitt 2. Tryb dostępu: <http://www.kmk.org/fileadmin/pdf/PresseUndAktuelles>. Data dostępu: 10 kwietnia 2011 r.

Das Bildungswesen in der Bundesrepublik Deutschland. Darstellung der Kompetenzen, Strukturen und bildungspolitischen Entwicklungen für den Informationsaustausch in Europa. [Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder

- in der Bundesrepublik Deutschland]. 2008. Tryb dostępu: www.kmk.org/fileadmin/doc/Dokumentation/Bildungswesen_pdfs/sonderschulwesen.pdf. Data dostępu: 10 kwietnia 2011 r.
- Empfehlungen zur sonderpädagogischen Förderung in den Schulen in der Bundesrepublik Deutschland*. [Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland]. Beschluß der Kultusministerkonferenz vom 06.05.1994. Tryb dostępu: <http://www.kmk.org/fileadmin/pdf/PresseUndAktuelles/2000/sopae94.pdf>. Data dostępu: 10 kwietnia 2011 r.
- Firlit-Fesnak G., Oberloskamp H., red., 2001: *Polsko-niemiecki i niemiecko-polski leksykon polityki społecznej i pracy socjalnej*. Warszawa.
- Heisig K., 2010: *Das Ende der Geduld. Konsquent gegen jugendliche Gewalttäter*. Freiburg—Basel—Vien.
- Hildebrandt-Wypych D., Kabacińska K., red., 2010: *Młodzież i sukces życiowy. Studium z pedagogiki porównawczej na przykładzie młodzieży polskiej, czeskiej, niemieckiej i holenderskiej*. Kraków.
- Hillenbrand C., 2007: *Pedagogika zaburzeń zachowania*. Przeł. E. Cieślik. Gdańsk. *Kinder- und Jugendhilfe*. [Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend]. 2. Aufl. 2009, s. 85.
- Kunkel P.Ch., 2002: *Kinder- und Jugendhilfe*. München.
- Kusztal J., 2008: *System resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie w Polsce i w Niemczech*. Kraków.
- Lohmar B., Eckhardt T., 2010: *System edukacji w Republice Federalnej Niemiec. Opis zakresu odpowiedzialności, struktury i zmian w polityce edukacyjnej w celu wymiany informacji w Europie*. [Sekretariat Stałej Konferencji Ministrów Edukacji i Spraw Kultury krajów związkowych w Republice Federalnej Niemiec we współpracy z jednostką Eurydice w Federalnym Ministerstwie Edukacji i Badań Naukowych]. Tryb dostępu: http://www.kmk.org/fileadmin/doc/Dokumentation/Bildungswesen_en_pdfs/special.pdf. Data dostępu: 10 kwietnia 2011 r.
- Meyer M., 2003: *Profilaktyczno-resocjalizacyjne zadanie pracy socjalnej w szkole oraz jej prawna regulacja na przykładzie Niemiec i Polski*. „Auxilium Sociale — Wsparcie Społeczne”, nr 2.
- Nowosad I., 2005: *Znaczenie szkoły w niemieckiej debacie publicznej*. „Edukacja. Studia, Badania, Innowacje”, nr 3 (91).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach. Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1487.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych. Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1490.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w specjalnych przedszkolach, szkołach i oddziałach oraz w ośrodkach. Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1489.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych. Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1488.
- Stochmiałek J., 2008: *Międzynarodowe aspekty rozwoju pedagogiki leczniczej/ortopedagogiki w obszarze krajów języka niemieckiego*. „Edukacja. Studia, Badania, Innowacje”, nr 2 (102).

-
- Więckowski R., 1992: *Edukacja alternatywna. Jej istota. Podstawowe problemy*. W: *Edukacja alternatywna. Dylematy teorii i praktyki*. Red. B. Śliwerski. Kraków.
- Zacharuk T., 2011: *Edukacja inkluzyjna szansą dla uczniów nieprzystosowanych społecznie*. W: *Tożsamość osobowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*. Cz. 1. Red. A. Kieszkowska. Kraków.